עתיקות 98, התש״ף

מערת קבורה מהתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה בעין לבן, נחל רפאים

גדעון סולימני

מבוא

בחודש מרס 1998 נערכה חפירת הצלה בנחל רפאים, במצוק הסלע שמתחת לעין לבן (עין אל־עולייק; נ״צ 215228/62850; איור 1), בעקבות פגיעה במהלך עבודות להנחת קו ביוב.[1] בחפירה נחשפה מערת קבורה חצובה, שהייתה בשימוש מהתקופה הביזנטית עד ראשית התקופה האסלאמית הקדומה.

בחפירות ובסקרים קודמים שנערכו באזור זה נחשפו מגוון שרידים, ובהם וילה רומית וחווה חקלאית בעין יעל (יאלו; אדלשטיין תשמ״ז; תשמ״ח), מבנה ובית יוצר בוואדי הסמוך לעין יעל (וקסלר־בדולח 2007;

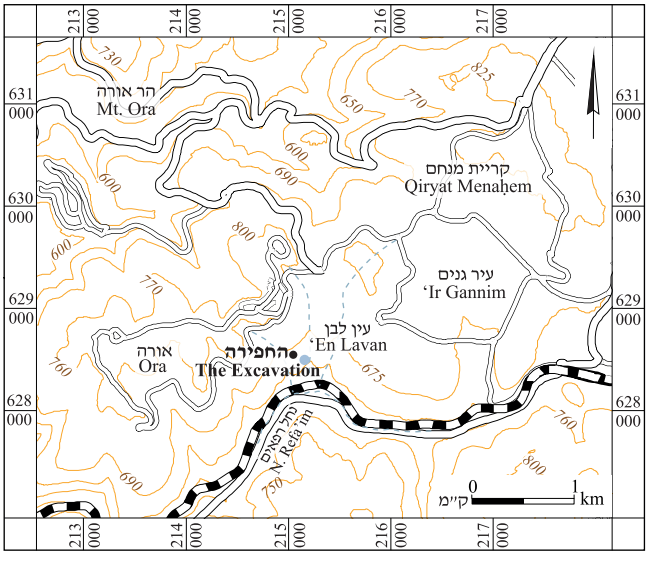

איור 1. מפת איתור.

[1] חפירת ההצלה נערכה מטעם רשות העתיקות (הרשאה מס׳ A-2830), בניהול המחבר ובסיוע חאלד אבו־טאעה (מנהלה), רחל גרף (מדידות), נטליה זק (שרטוט), אולגה שור (רפאות זכוכית), אלה אלטמרק (ניקוי מתכת), אלינה פיקובסקי וכרמן הרש (ציור זכוכית, מתכת ותכשיטים), רונלד גרינברג וכרמן הרש (ציור כלי חרס), צילה שגיב (צילום ממצא), אנה דה וינסנס (עיבוד כלי חרס), תמר וינטר (עיבוד כלי זכוכית, חפצי מתכת וחרוזים) ויוסי נגר (אנתרופולוגיה פיזית). תודה מיוחדת לשושנה ישראלי על ההשקעה, הסבלנות והתרומה המקצועית למאמר, ולגבי מזור על הערותיו המועילות.

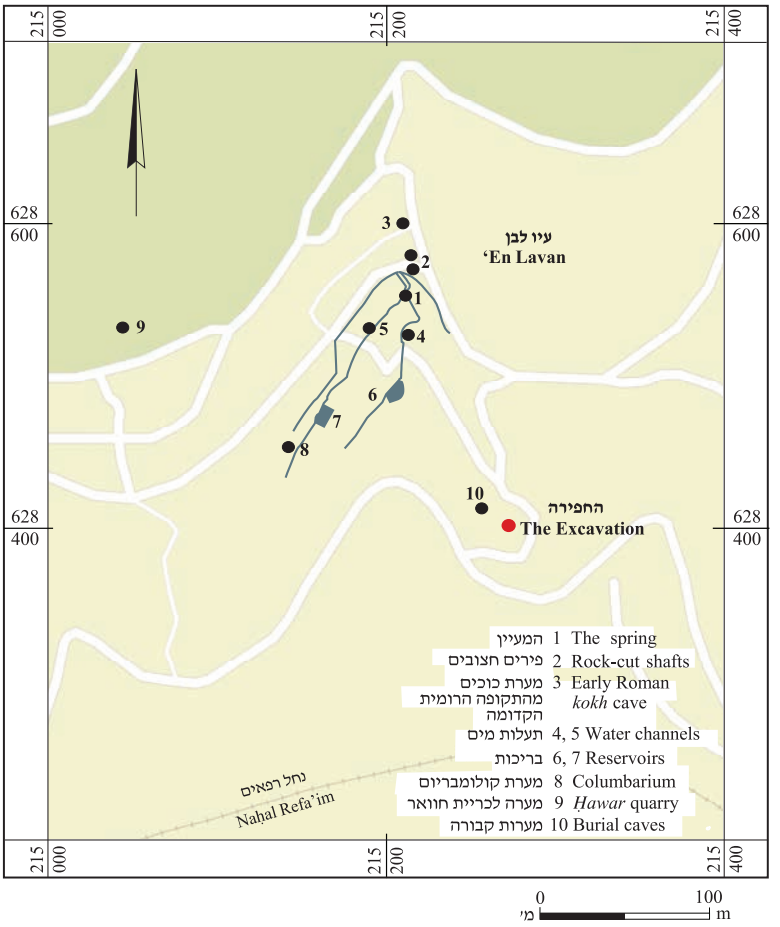

איור 2. מפת האתר והשרידים שנחשפו בסקר הפיתוח.

2016), גתות, שומרה ותעלת מים חצובה (און, וקסלר־בדולח ובן־אור 2005; ברוך 2006), מערת קבורה בחורבת גורֵס (סולימני, וינטר ודה־וינסנס תשס"ז) ואתר וכנסייה בעין חניה (זילברבוד 2014; Baramki 1934).

בשנים 2004–2005, לקראת אישור תכנית בנייה ברכס לבן, נערך סקר פיתוח באתר במסגרת תכנית מערב ירושלים,[2] שבו תועדו החורבה וסביבתה הקרובה (איור 2). האתר כולל מעיין נקבה הנובע בגבעה הצפונית של נחל רפאים, כ־2 ק"מ מגן החיות התנ"כי, תעלות מים, בריכות אגירה, קברים חצובים, מערה לכריית חוואר, מערת קולומבריום וטרסות חקלאיות. מבני החורבה, המשתרעת על כ־20 דונם, משולבים בקירות הטרסות החקלאיות, ומעליהן פזורים שברי כלי חרס רבים המתוארכים לתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית.

המעיין (איור 2:1) נמצא בחלק העליון של הערוץ היורד אל נחל רפאים. הנקבה חצובה בסלע גיר רך וחזיתה בנויה מאבנים גדולות. במפלס הטרסה שמעל פתח הנקבה הובחנו שני פירים אנכיים החצובים אל תוך הנקבה (איור 2:2). במפלס שמעל הפירים נחצבה מערת קבורה (איור 2:3), שתכניתה זהה לזו של מערות

[2] התכנית מכונה גם תכנית ספדיה, על שם האדריכל שתכנן אותה.

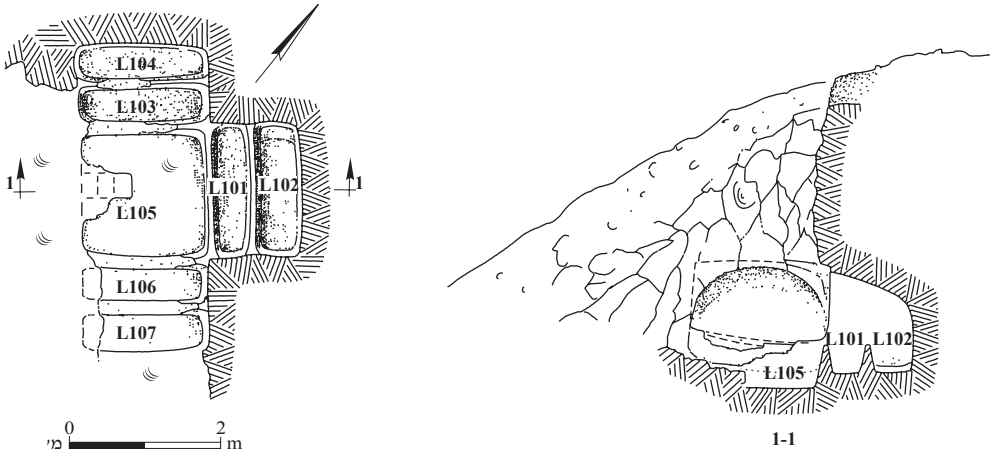

תכנית 1. המערה, תכנית וחתך.

כוכים מהתקופה הרומית הקדומה. שתי תעלות בנויות ומטויחות (איור 2:4, 5) הובילו מים מפתח הנקבה אל שתי בריכות (איור 2:6, 7). תעלה מס׳ 4 פונה דרומה לבריכה מס׳ 6, המצויה במפתח הערוץ, כ־50 מ׳ מפתח הנקבה. תעלה מס׳ 5 יוצאת מפתח הנקבה דרומה ומובילה מים לבריכה רבועה ורדודה מס׳ 7. שתי הבריכות, המטויחות בטיח מודרני, היו בשימוש הכפרים הפלסטיניים וואלג׳ה ומלחה, שהיו מיושבים עד שנת 1948. במרחק כ־100 מ׳ מדרום לבריכה מס׳ 7 נמצאה מערת קולומבריום חצובה (איור 2:8). במרחק של כ־200 מ׳ דרומית־מערבית למעיין נתגלתה מערה לכריית חוואר (20 × 7 מ׳, כ־3 מ׳ גובה; איור 2:9), שלרוחב הפתח שלה נבנה קיר מאבנים בגודל בינוני. כ־200 מ׳ דרומית־מזרחית למעיין נמצא מצוק שבו נחצבו שבע מערות קבורה (איור 2:10), מהן צוירו רק שתיים. למערות חזית מדורגת, פתח רבוע (0.5 × 0.5 מ׳), חדר קבורה רבוע, שבמרכזו בור עמידה ובדופנותיו חצובים שלושה דרגשים להנחת נקברים, ומאספה חצובה בפינתו הצפונית־המערבית. המערות היו מלאות בסחף, ולכן תכניותיהן אינן שלמות, אך נראה שהן אופייניות למערות קבורה משלהי תקופת הברזל ומהתקופה ההלניסטית (קלונר וזיסו תשס״ג:41–42).

המערה

המערה (3 × 4 מ׳) נחצבה בציר כללי צפון–דרום, ופתחה במערב (תכנית 1). פתח המערה, חזיתה ותקרתה נפגעו מעבודות הכלי המכני (איור 3). מהפתח (0.3 מ׳ רוחב) ירדו במדרגה (0.2 מ׳ גובה) אל חדר קבורה (L105; 1.7 × 1.6 × 1.6 מ׳; איור 4), שבדופנותיו חצובים שלושה מקמרים. בכל מקמר נחצבו שתי שקתות קבורה צמודות (1.8 מ׳ אורך, 0.4–0.6 מ׳ רוחב, 0.4 מ׳ עומק) במקביל לדופן החדר, וביניהן מפרידה מחיצה (0.1 מ׳ רוחב). שתי השקתות במקמר הצפוני (L103, L104; איור 5) נחצבו בציר מזרח–מערב, ובקצה המערבי שלהן הותקנו כריות ראש (0.1 מ׳ רוחב). שתי השקתות במקמר המזרחי (L101, L102) נחצבו בציר צפון–דרום; כרית ראש הותקנה בקצה הצפוני של לוקוס 102 (0.2 מ׳ רוחב). שתי השקתות במקמר הדרומי (L106, L107; איור 6) נחצבו בציר מזרח–מערב; ייתכן שהיו כריות ראש בקצה המערבי שלהן, שנפגע מעבודות הכלי המכני. נראה שהמערה הייתה חתומה, שכן לא היו עדויות לשוד או לפתיחתה בתקופות קדומות.

איור 3. המערה והתקרה שהוסרה, מבט כללי לצפון.

איור 4. חדר הקבורה (L105) ושקתות הקבורה (L101, L102), מבט למזרח.

איור 5. המקמר הצפוני וחדר הקבורה (L103–105), מבט לצפון.

איור 6. שקתות הקבורה במקמר הדרומי (L106, L107), מבט למזרח.

הממצא

הממצאים במערה נתגלו באתרם, ובהם כלי חרס (ר׳ Vincenz, this volume), כלי זכוכית, חפצי מתכת וחרוזים (ר׳ Winter, this volume). בכלי החרס 17 כלים שלמים, רובם פכים ופכיות, ו־43 נרות, רובם מטיפוס ״נרות המנורה״ המעוטרים במוטיבים נוצריים, כגון צלבים או כתובות ביוונית, האופייניים לתקופה הביזנטית. רוב כלי החרס, ששימשו ככל הנראה מנחות קבורה, תוארכו לתקופה הביזנטית (המאות הד׳–הז׳ לסה״נ). שני נרות (ר׳ Vincenz, this volume: Fig. 8:5, 6) תוארכו לסוף התקופה הביזנטית – תחילת התקופה האסלאמית הקדומה.

בכלי הזכוכית בקבוקים ללא עיטור ובקבוקים מעוטרים, המתוארכים לתקופות הביזנטית והאומיית, ואילו חפצי המתכת והחרוזים תוארכו לתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית (ר׳ Winter, this volume). עיקר הממצא התגלה על רצפת חדר הקבורה (L105), בעקבות פינוי עצמות הנקברים ומנחות הקבורה מהשקתות בכל קבורה מחודשת. על כן, טווח התיארוך של הממצא מהמאות הד׳–הח׳ לסה״נ מעיד על פרק הזמן שבו המערה הייתה בשימוש.

עצמות אדם מהמערה

יוסי נגר

במערת הקבורה נמצאו עצמות אדם בשקתות הקבורה בפיזור שאינו מאפשר שחזור של מנח הקבורה המקורי. השברים הגבילו את היכולת לשחזור מדדים אנתרופולוגיים מלאים. למרות זאת, נעשתה הערכה של מספר

טבלה 1. מספר הפרטים המינימלי והערכת גיל ומין לפי לוקוס

Table 1. Minimal Number of Individuals (MNI) and Age and Gender Estimations according to Loci

לוקוס Locus	אופי הממצא	מס׳ פרטים מינימלי MNI	גיל (שנים) Age (years)	מין Gender
101	מעט פירורי עצמות ארוכות	2	ילד (<10) בוגר (>15)	
102	כיפת גולגולת ועצמות פוסטקרניאליות	1	מבוגר (>40)	נקבה (F)
103	שיניים ועצמות פוסטקרניאליות	2	ילד (4–6) מבוגר (>40)	
104	לסת תחתונה ועצמות ארוכות	2	תינוק (<2) בוגר (15–25)	
105	מעט פירורי עצמות ארוכות	1	בוגר (>16)	
107	מעט שברי עצמות ארוכות	2	ילד (4–10) בוגר (>16)	

הפרטים בכל שוקת וכן הערכת גיל של מרביתם (טבלה 1). שיטות העבודה המפורטות על אודות כל פרט מתוארות בדוח פנימי (ר׳ נגר, עין לבן 2830, ארכיון רשות העתיקות), ומסתמכות בעיקר על שלבי איחוי של קצות העצמות הארוכות (Johnston and Zimmer 1989) ושלבי בקיעת השיניים ושחיקתן (Hillson 1986). העצמות מייצגות לפחות עשרה פרטים. למרות מספר הפרטים המצומצם, ניתן לקבוע כי אוכלוסיית השלדים כוללת תינוק, ילדים ופרטים בוגרים בטווח גילים רחב, עדות לקבורה של תושבים מקומיים.

דיון וסיכום

השרידים בעין לבן הם חלק מההתיישבות הנרחבת שהייתה באזור זה של נחל רפאים מהתקופה הרומית עד התקופה האסלאמית הקדומה (קלונר תשס״א:18–23; מרקוס 1993:118–120; תנעמי 2015). נראה שההתיישבות באזור הייתה ארוכה ורצופה, מהמאות הב׳–הג׳ עד המאה הח׳ לסה״נ (עדוי תש״ע).

מערת הקבורה הייתה חלק משדה קבורה של יישוב נוצרי שהתקיים סביב עין לבן בתקופה הביזנטית. תכנית המערה, הכוללת חדר קבורה מרכזי שבדופנותיו מקמרים ובהם שקתות קבורה הערוכות זו לצד זו לרוחב המקמר, שייכת לטיפוס 2.2.4 של אבני (תשנ״ז:42–43), הנדיר למדי בתקופה הביזנטית. לדעת אבני, מערות בעלות תכנית דומה התגלו בעיקר באזור ירושלים, למשל ב׳דומינוס פלוויט׳, בבית פאג׳ר, בהר הרצל ובא־רם (תשנ״ז:42–43). מערות נוספות מטיפוס זה נחשפו ברחוב סנט ג׳ורג׳ בירושלים (סולימני ועדווי תש״ס), בתל אל־פול (פרץ וראם תש״ס; עדווי 2008), בגבעת גונן (סולימני, וינטר ווינסנס תשס״ז), בנחלת אחים (קוגן־זהבי תשס״ז) וברמת רזיאל (גרינהוט וזיסו 2004). מערות דומות זוהו בשפלה, בנתיב הל״ה, בלוזית ובבית גוברין (אבני תשנ״ז:42–43), ובצפון, בכסרא (שטרן תשנ״ח: 104, מערה מס׳ 3) ובבית שערים (אביגד תשל״ב).

למרות הטווח הכרונולוגי הרחב של הממצא, המתוארך למאות הד׳–הח׳ לסה״נ, רוב כלי החרס וכלי הזכוכית אופייניים למאות הו׳–הז׳ לסה״נ, ונראה שיש לתארך את עיקר הקבורה במערה לתקופה זו. הימצאותם של כלי חרס, כלי זכוכית, חפצים ותכשיטים קדומים יותר יכולה להעיד על קבורה משפחתית מתמשכת, מהתקופה הביזנטית עד ראשית התקופה האסלאמית הקדומה.

הפניות

אביגד נ׳ תשל״ב. **בית שערים ג: החפירות הארכיאולוגיות בשנים תשי״ג–תשי״ח, מערכות–קברים 12־23**. ירושלים.

אבני ג׳ תשנ״ז. **בתי הקברות של ירושלים ובית גוברין במאות ד׳–ז׳ לסה״נ כדוגמא לבתי קברות עירוניים בארץ ישראל בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

אדלשטיין ג׳ תשמ״ז. עין יעל. **חדשות ארכיאולוגיות** פט:39–42.

אדלשטיין ג׳ תשמ״ח. עמק רפאים: עין יעל—1987. **חדשות ארכיאולוגיות** צב:37–39.

און א׳, וקסלר־בדולח ש׳ ובן־אור ק׳ 2005. עין לבן (מזרח). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 117 (4.12.2005) http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=271&mag_id=110 (תאריך גישה 9.12.2018).

ברוך י׳ 2006. עין לבן. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 118 (9.4.2006) http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=332&mag_id=111.

גרינהוט צ׳ וזיסו ב׳ 2004. רמת רזיאל. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 116 (9.6.2004) http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=65&mag_id=108 (תאריך גישה 9.12.2018).

וקסלר־בדולח ש׳ 2007. ירושלים, עין יעל. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 119 (24.7.2007) http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=563&mag_id=112 (תאריך גישה 5.9.2016).

וקסלר־בדולח ש׳ 2016. וילה וכבשן יוצרים מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית הקדומה בעין יעל (נחל רפאים), ירושלים. **עתיקות** 87:*71–*119.

זילברבוד א׳ 2014. עין אל־חניה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 126 (31.12.2014). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=14707&mag_id=121 (תאריך גישה 27.10.2019).

מרקוס מ׳ 1993. **הרי ירושלים: סקר נוף ומסלולי טיול**. ירושלים.

סולימני ג׳ ועדווי ז׳ תש״ס. ירושלים, רחוב סט׳ ג׳ורג׳. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 110:77–78.

סולימני ג׳, וינטר ת׳ ודה־וינסנס א׳ תשס״ז. מערת קבורה מהתקופה הביזנטית וראשית התקופה האסלמית בחורבת גוֵרֵס שבשכונת גונן, ירושלים. **עתיקות** 54:*87–*94.

עדווי ז׳ 2008. ירושלים, תל אל־פול. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (20.1.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=686&mag_id=114 (תאריך גישה 5.9.2016).

עדוי ז׳ תש״ע. **בחינה מחודשת של מאפייני ההתיישבות סביב ירושלים בשלהי התקופה הביזאנטית ובתקופה המוסלמית הקדומה**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון. באר שבע.

פרץ א׳ וראם ע׳ תש״ס. ירושלים, תל אל־פול. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 110:76–77.

קוגן־זהבי א׳ תשס״ז. מערת קבורה מהתקופה הביזנטית בשכונת נחלת אחים, ירושלים. **עתיקות** 54:*61–*86.

קלונר ע׳ תשס״א. **סקר ירושלים: האזור הדרומי** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

קלונר ע׳ וזיסו ב׳ תשס״ג. **עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני**. ירושלים.

שטרן ע׳ תשנ״ח. מערות קבורה בכסרא. **עתיקות** 33:103–135.

תנעמי ד׳ 2015. עין לבן. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 127 (13.7.2015). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=20765&mag_id=122 (תאריך גישה 5.9.2016).

Baramki D.C. 1934. An Early Christian Basilica at ‘Ein Hanniya. *QDAP* 3:113−117.

Hillson S. 1986. *Teeth*. Cambridge.

Johnston F.E. and Zimmer L.O. 1989. Assessment of Growth and Age in the Immature Skeleton. In M.Y. Işcan and K.A.R. Kennedy eds. *Reconstruction of Life from the Skeleton*. New York. Pp. 11–22.

Vincenz A. de. This volume. Ceramic Vessels and Oil Lamps from The Burial Cave at ‘En Lavan, Naḥal Rafa’im.

Winter T. This volume. Glass Vessels, Metal Artifacts and Beads from the Burial Cave at ‘En Lavan, Naḥal Rafa’im.

SUMMARIES OF THE HEBREW SECTION

A Burial Cave from the Byzantine–Early Islamic Periods at ‘En Lavan, Naḥal Refa’im

Gideon Solimany
(Pp. 1*–8*)

In March 1998, a rock-hewn burial cave was exposed on the rock terrace below ‘En Lavan in Naḥal Refa’im (‘Ein el-‘Aulaiq; map ref. 215228/62850; Fig. 1), following damage caused to it during the laying of a drainage pipeline. The cave was in use from the Byzantine period to the beginning of the Early Islamic period. In a survey conducted in the vicinity of the site in 2004–2005, a spring was docomented on the north slopes of Naḥal Refa’im, as well as water channels, reservoirs, rock-hewn tombs, a marl-quarrying cave, a *columbarium* cave and agricultural terraces (Fig. 2).

The cave (3 × 4 m) was hewn on a general north–south axis, with its entrance in the west (Plan 1). The cave’s entrance, facade and roof had been damaged by mechanical equipment (Fig. 3). From the entrance (0.3 m wide), steps (0.2 m high) descended to a burial chamber (L105; 1.7 × 1.6 × 1.6 m; Fig. 4) with three arcosolia hewn in its walls. In each arcosolium, two adjacent burial troughs were hewn (1.8 m long, 0.4–0.6 m wide, 0.4 m deep) parallel to the chamber wall that were separated by a partition wall (0.1 m wide). Some of the burial troughs had raised rock-hewn headrests (Fig. 5); the two troughs in the southern arcosolium (Fig. 6), which had been damaged by a tractor, may have had headrests at their west end. The cave had remained sealed; there was no evidence of it having been plundered or opened in earlier periods.

The finds in the cave were discovered *in situ* and included pottery (see Vincenz, this volume), as well as glassware, metal artifacts and beads (see Winter, this volume). Among the pottery items were 17 complete vessels, mainly jugs and juglets, and 43 oil lamps, most of them candlestick-type lamps ornamented with Christian motifs, e.g., crosses, and Greek inscriptions typical of the Byzantine period. Most of the pottery vessels, which probably served as grave goods, were dated to the Byzantine period (fourth–sixth century CE); two lamps were dated to the late Byzantine–Early Islamic periods. The glass vessels include plain and ornamented bottles dating from the Byzantine–Umayyad periods, while the metal artifacts and beads were dated to the Late Roman and Byzantine periods. Most of the finds were discovered on the floor of the burial chamber (L105), as a result of the removal of interred bones and grave goods from the troughs with each subsequent burial. The date range of the finds, from the fourth to the eighth century CE, attests to the period of use of the cave.

The bones represent at least ten individuals (Table 1; studied by Yossi Nagar). Despite the limited number of specimens, the skeletal remains include an infant, children and adult individuals representing a wide range of ages and attesting to burial of local residents.

The remains at 'En Lavan are part of the widespread settlement in this part of Naḥal Refa'im, from the Roman to the Early Islamic periods. The settlement in this region was probably prolonged and continuous, spanning the second–third to eighth centuries CE. The burial cave was part of a burial ground belonging to a Christian population that lived around 'En Lavan in the Byzantine period.

In spite of the chronological range of the finds, dating to the fourth–eighth centuries CE, the majority of the pottery and glassware is typical of the sixth–seventh centuries CE and most of the burials in the cave should probably be dated to this period. The presence of earlier pottery, glassware, artifacts and jewelry may be evidence of an uninterrupted tradition of family burials, from the Byzantine to the beginning of the Early Islamic period.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Plan 1. The cave, plan and section.
Fig. 2. Map of site and remains detected in the survey.
Fig. 3. The cave and the roof that was removed, general view to north.
Fig. 4. Burial chamber (L105) and burial troughs (L101, L102), looking east.
Fig. 5. North arcosolium and burial chamber (L103–105), looking north.
Fig. 6. Burial troughs in the eastern wall (L106, L107), looking east.